

Раїса Танана

СТОРІНКИ ТРАГІЧНОЇ ДОЛІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНИКА НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО

До 140-річчя від дня народження

9 січня 2015 року минає 140 літ від дня народження відомого українського художника, поета, педагога, мистецтвознавця, етнографа, культурно-громадського діяча, палкого шанувальника Тараса Шевченка, засновника Сумського художнього музею Никанора Харитоновича Онацького. На превеликий жаль, його ім'я було надовго викреслене з людської пам'яті, адже в 30-х роках минулого століття вилучили та знищили всі пов'язані з ним архівні матеріали, наклали табу на багатогранну діяльність українського культурника. У вересні 1937 року Никанора Онацького заарештували і вже в листопаді розстріляли в Полтаві. Хоч офіційно, як і в багатьох репресованих, дата смерті до 1990 року значилася хибно – 2 липня 1940 року.

1956 року митець був посмертно реабілітований за відсутністю складу злочину, проте й після реабілітації відомостей про нього додалося небагато. Перші публікації про цю непересічну особистість почали з'являтися в різних українських часописах після відкриття архівів колишнього КДБ на початку 1990-х, коли стала доступною «Справа Онацького» (зберігається в СБУ м. Полтави).

Життя і діяльність цього талановитого митця тісно пов'язані з Полтавщиною. Народився він 1875 року на хуторі Хоменкове Гадяцького повіту Полтавської губернії (тепер – село Московське Липоводолинського району Сумської області) в багатодітній родині козака-хлібороба.

Його дебютна поезія «Погук» була надрукована в тижневику «Рідний Край» (№ 46 за 1906 рік), який виходив у Полтаві. Про свої перші кроки в письменницькій творчості Н. Онацький писав: «Любов до української літератури

Н. Х. Онацький (1875–1937) – український письменник, художник, культурно-громадський діяч

зародилась у мене ще змалку під впливом «Кобзаря», натхнув же мене до поетичної творчості визвольний рух 1905 року. Ідейний напрямок моєї творчості – боротьба за волю, за кращу долю всіх пригноблених». Вірші митця друкувалися також в альманахах «Терновий вінок», «З неволі», в антології «Українська Муза».

Художню освіту Н. Онацький здобував в Одеському художньому училищі та петер-

бурзькій Академії мистецтв. А згодом він сам викладає малювання в чоловічій гімназії Лебедина (1906–1913) та в сумській реальній школі (1913–1933).

Широко популярним як художник Н. Онацький стає 1911 року, коли в Києві відкривається перша українська артистична виставка. На ній було представлено його вісім кращих робіт: «Місячна ніч», «Останній сніг», «Вулиця», «Пасіка», «Над вечір», «Літо», «Дзвони», «Рання весна». Успіх був настільки великий, що видавництво «Світанок» невдовзі надрукувало з його робіт десятки тисяч поштових листівок.

Українська письменниця Олена Пчілка в журналі «Рідний Край» сповіщала про триумф митця на київській виставці: «Дуже втішно, що й провінціальні артисти наші здебільшого не йдуть за декаденщиною, а дають миттєві зразки, ідуть у добру путь: П. Середя з Київщини, Тимошук з Переяслава, Н. Онацький з Лебедина, що не спокусився навіть такою темою, як «Місячна ніч», щоб дати якийсь там «крик світла» синього чи якого, а дав правдивий і гарний малюнок».

1920 року митець створює в Сумах історико-художній музей і протягом 11 років керує ним. Із метою поповнення колекцій він проводить дослідження археологічних пам'яток, збирає етнографічний матеріал, публікує низку наукових розвідок. Звісно, що така активна українознавча діяльність привернула увагу органів ДПУ, які звинуватили культурного діяча в «українському буржуазному націоналізмі».

1933 року Н. Онацький вимушено переїжджає до Полтави. Тут улаштовується на роботу завідувачем відділу феодалізму краєзнавчого музею і водночас заступником директора цього закладу. Разом із тим він продовжує і свою поетичну діяльність, пише багато ліричних поезій, а ще займається перекладами творів О. Суркова, Я. Купали та інших майстрів слова. Проте порятунок митця був короточасним. За чийсь наклепом весною 1934 року його вперше заарештовують. У в'язниці, в камері № 62, Н. Онацький створює «захальний» цикл віршів «За ґратами».

Музейну діяльність Н. Онацького було кваліфіковано як націоналістичну, підривному щодо радянської влади. Але 1935 року суд звільняє його з-під варті, втім, через півтора роки – новий арешт і смертна кара... Місце поховання патріота невідоме.

Через усе своє життя Никанор Харитонович проніс любов і повагу до геніального українського поета і художника Тараса Григоровича Шевченка. Протягом тривалого часу він

збирав і популяризував літературно-меморіальну спадщину Кобзаря. Живучи в Лебедині, організував шевченківський гурток, де постійно читали твори поета. Одна з кімнат Сумського історико-художнього музею була присвячена народному співцеві й називалася «Шевченківська зала». Завідувач усякчас опікувався поповненням її новими експонатами. У 1920-х роках, під час однієї з музейних експедицій, Н. Онацькому пощастило розшукати в Лебедині в нащадків Залеських офорт Т. Шевченка «Приятелі в шинку» (за малюнком П. Соколова) з дарчим написом О. М. Залеському та власноручну Кобзареву копію вірша «Садок вишневий коло хати» з дарчим написом Н. Хрущовій.

Не раз Никанор Харитонович відвідував Шевченкову могилу в Каневі впродовж 1908–1911 років. Про це мені розповідала його дружина Надія Василівна (нині покійна) під час нашої зустрічі в 1970-х роках у Харкові: «До Канева ми їздили кілька разів. Та найбільше мені запам'яталась поїздка 21 травня 1911 року... Піднімаючись по сходах, всі співали «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий». Співали, не зважаючи на те, що жандарми били нагайками. Людей було багато, і всі вони, як і ми, залишились ночувати біля могили Т. Шевченка. А ніч була тиха, чарівна, місячна, співали соловейки.

Добре пам'ятаю хату біля могили Шевченка. Вона була вкрита соломкою. В одній із її кімнат висіли багато рушників, великий портрет Т. Шевченка, на столі лежав «Кобзар» і книга, в яку люди записували свої враження. Пам'ятаю, що і Никанор Харитонович теж робив туди запис у 1911 році, тільки не в той день, а місяців через два, як ми знову туди їздили. Але перед тим, як записати до книги вражень, він зробив запис на чернетці, а потім переписав до книги.

У тій кімнаті завжди було багато людей. Кожного разу, коли ми їздили до Канева, ми зупинялися у доглядача Кобзарєвої могили Івана Олексійовича Ядловського та його дружини. Вони були дуже приємні люди, завжди розповідали про Тараса Шевченка та його шанувальників, котрі приходили на Тарасову гору. А ще запам'ятався мені той запашний чай із польових трав, яким вони нас пригощали...» (Науковий архів ШНЗ).

Кімната, про яку згадала Надія Василівна, – то був перший народний музей Кобзаря, Тарасова світлиця, відкрита 1884 року за ініціативою педагога, журналіста, охоронника Шевченкової могили В. С. Гнилосирова. Містився той музей в одній із кімнат хатини Івана Олексійовича, яка стояла поблизу могили Кобзаря.

На жаль, не всі книги вражень із Тарасової світлиці добули до наших днів. Не збереглася й та, що за 1911 рік. Тому ми не можемо прочитати запис Н. Онацького прямо з неї. Але Надія Василівна мала в домашньому архіві чернетку запису покійного чоловіка: при нашій зустрічі вона подарувала Канівському музеєві той пожовклий від часу листочок з альбому для ескізів, на якому гарним, каліграфічним почерком було написано:

«Спи, дорогий Кобзарю, хай Дніпро і кручі стережуть твій тихий вічний сон. З кожною хвилиною Дніпровою, з кожним подихом вітру вільного, з кожною зіркою, що засяє в безмежній блакиті над твоєю високою могилою, мої кращі святі почуття будуть линути до тебе, Страднице великий!

14 липня 1911 року» (Фонди ШНЗ).

Надія Василівна розповідала, що саме тоді Никанор Харитонович уславився як художник. Тож природно, що і в Каневі 1911 року він багато малює – творить ескізи до майбутніх картин. Повернувшись у Лебедин (де тоді проживав із сім'єю), створює цілу тематичну серію: «Шевченкова могила», «Під горою Канів», «Канівський краєвид», «Канів. Могила Т. Шевченка», «Хата біля Тарасової гори». Останній із названих творів згодом активно тиражувався на поштових листівках

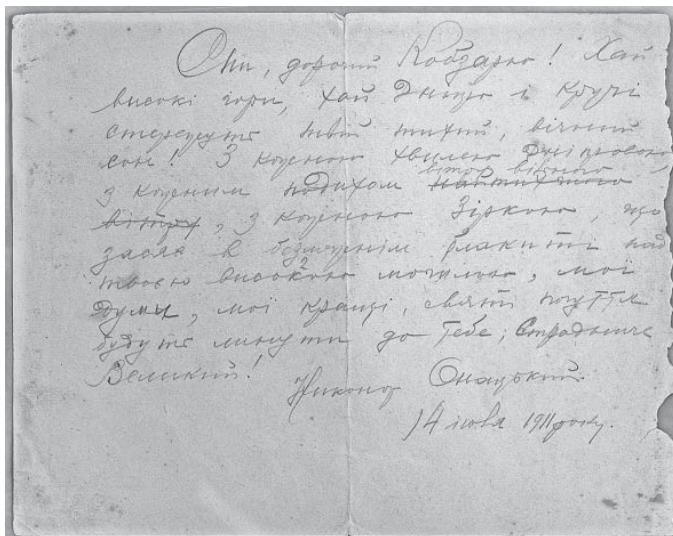

*Перші дерев'яні сходи на Тарасову гору.
Фото Н. Х. Онацького, 1911 р.*

Гадяча. Усі ці роботи публіка могла побачити на персональних виставках художника в Полтаві, Харкові, Сумах, Києві. Дочка Онацького – На-

талія Никанорівна – щедро передала їх музеєві Т. Г. Шевченка в Каневі.

Із великим інтересом я ознайомлювалася з архівами Н. Онацького, які мені демонструвала

*Чернетка запису Н. Х. Онацького до книги вражень.
Друкується вперше*

його вдова. Їй особливу увагу привернула папка, в якій зберігалися зроблені митцем світлини. Він був чудовим фотографом, занімковував свої численні мандрівки, експедиції. Не стала винятком і подорож до Канева 1911 року. Так з'явилися раритетні «Могила Т. Г. Шевченка», «Хата І. О. Ядловського», «Світлиця Тараса», «І. О. Ядловський з дружиною та сином Данилом», «Перші дерев'яні сходи на Тарасову гору». Найбільше мене зацікавила остання, адже вона давала уявлення про те, як Кобзареві шанувальники піднімалися на Тарасову гору в ті роки. Це були не зовсім сходи, а звичайні дошки, збиті впоперек планками, обабіч яких кріпилися поручні, за які подорожні трималися руками. А називалися вони «Сходун на Тарасову гору». Світлини канівської тематики Надія Василівна також передала музею Кобзаря в Канів. Деякі з них представлені в новій експозиції, інші – у відновленій кімнаті І. О. Ядловського. А нещодавно тут з'явилася ще одна унікальна світлина, на якій можна бачити охоронника Шевченкової могили під деревом. І подарував нам її 2011 року правнук охоронця Кобзареві могили О. А. Ядловський із Києва. Удалося встановити авторство роботи – також Н. Х. Онацький (1911 рік).

У новій експозиції музею, в розділі «Слава», представлена, зокрема, робота «Шевченкова могила» (полотно, олія, 1911 р.) Н. Онацького.

Митець показує не тільки могилу улюбленого поета, а й місце, яке її оточує. І це прикмета фактично всіх робіт художника про останнє пристанище Кобзаря.

*Н. Х. Онацький. Могила Т. Г. Шевченка.
Полотно, олія, 1911 р.*

Запам'яталося мені ще одне цікаве повідомлення Надії Василівни: 1911 року, перебуваючи в Каневі, її чоловік виконав олівцем малюнок «Стежка до могили Шевченка». Це був ескіз до майбутньої картини, який на час нашої розмови зберігався в дослідника життєвого і творчого шляху Н. Онацького Петра Ротача в Полтаві. Повертаючись до Канева, я заїхала в місто над Ворсклюю і зустрілася з Петром Петровичем. Передати до музею оригінал малюнка він поки що не погоджувався, але подарував світлинку з нього.

*Н. Х. Онацький. Стежка до могили Шевченка.
Олівець, 1911 р.*

У Харкові я мала змогу зустрічатись і з донькою художника Наталією Никанорівною, завжди з інтересом заслухалася її розповідями про батька, вчитувалася в архівні матеріали, які вона оприлюднювала. Якось несподівано для

себе почула про ще одну грань таланту митця – поетичну. Наталія Никанорівна показала мені папку, в якій були зібрані батькові поезії різних років. Кожна з них написана на окремому аркуші й за своїм змістом відповідала тому чи тому періоду життя і творчості митця. Довго ми перечитували й осмислювали тексти...

Незабутнє враження справили на мене поезії Никанора Харитоновича, написані у в'язниці в Полтаві, які сформували цикл «За ґратами». Вони сповнені тугою за волею, за рідними, вірою в торжество правди:

РОДИНІ

Розвійся, чорна хмаро,
Розійдися!
Не плач, моя родино,
Не журися!
Пролетіть грізна хмара
Та дощами...
Промине наше горе
Та із днями...
Засяє ясне сонце
Та й у полі!
Ще будемо спільно жити
Та й на волі.

1937 р. (Науковий архів ШНЗ)

Та не судилося повернутися художникові до своєї родини, яка на нього весь час чекала. І, ніби передчуваючи це, в одному з передостанніх віршів він пише:

Так лети ж ти, лист кленовий,
З вітрами на волю.
Розкажи моїй родині
Та про мою долю.
Скажи: кряче чорний ворон,
Щось недобре чує...
В полі диким все літає
Неволю віщує...
Хай не ждуть мене до себе
І не кличуть в гості,
Положу десь на чужині
Та свої я кості.

«Кленовий листок» (9.09.1937 р.)
(Науковий архів ШНЗ)

Зі сльозами на очах перечитували ми з Наталією Никанорівною ці рядки. «Бачите, – говорила вона, Никанор Харитонович думав, що загине десь на чужині, далеко від родини. А вийшло так, що загинув зовсім поруч – тут, у Полтаві. Шкода, що не знаємо місця його поховання». Потім вона відібрала кілька аркушів

із поезіями й передала їх Кобзаревому дому в Каневі.

В одній із папок я також помітила старі списані, в окремих місцях навіть пошкоджені сторінки з друкованим текстом і правками. Як виявилось, це був матеріал, підготовлений Н. Онацьким до якоїсь газети чи журналу ще 1927 року. Дату написання засвідчує напис рукою автора в правому нижньому кутку першої сторінки: «28/11, 27 р.». (Тоді Никанор Харитонович саме працював директором Сумського історико-художнього музею). А називався матеріал так: «Т. Г. Шевченко в панських спогадах (Мемуари П. Селецького)». «Спогади ці заслуговують на увагу через те, – пише Никанор Харитонович, – що в них Шевченка змальовано таким, яким він уявляється «на панське око».

По-друге, в спогадах є зовнішні портретні риси Т. Шевченка. По-третє, спогади ці дають деякі деталі до біографії Т. Шевченка і виявляють цікаві подробиці перебування його в Яготині у Рєпніна. Кожна риска, що збільшує матеріал до біографічного вивчення Шевченка, є цінною для нас» (Фонди ШНЗ). Цей матеріал Наталія Никанорівна теж передала до нашого музею.

І ми, канівчани, музейники-шевченківці, справді щиро пишаємося тим, що маємо у фондовій колекції і картини, і чернетку запису до книги вражень, і поезії, й інші матеріали визначного митця, культурно-громадського діяча, патріота України Никанора Харитоновича Онацького. Ці матеріали є важливим надбанням музею.

